

University of Groningen

De ondergang van de sociaal-democratie?

Koole, Rudolf

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1993

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Koole, R. (1993). De ondergang van de sociaal-democratie? de PvdA in vergelijkend en historisch perspectief. In G. Voerman (editor), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992* (blz. 73-98). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DE ONDERGANG VAN DE SOCIAAL-DEMOCRATIE?

De PvdA in vergelijkend en historisch perspectief

R.A. Koole

1. Inleiding

Het gaat slecht met de sociaal-democratie. De PvdA heeft bij de lokale en provinciale verkiezingen (in 1990 en 1991) aanzienlijk verloren en opiniepeilingen geven aan dat haar steun onder de kiezers sindsdien niet is vergroot. Maar ook zusterpartijen in het buitenland zien hun positie sterk achteruitgaan. De Franse *Parti Socialiste* (PS) staat in maart 1993, zo geven de peilingen aan, de grootste nederlaag te wachten sinds haar oprichting in 1971. De Britse *Labour Party* wist in 1992 geen overwinning te boeken, terwijl de omstandigheden haast niet beter konden zijn. De slechte economische situatie in Groot-Brittannië, de verdeeldheid in de regerende *Conservative Party* en de omstreken lokale belasting, de *poll tax*, hadden *Labour* in staat moeten stellen de partij van Thatcher en Major op de knieën te dwingen. Dit lukte echter niet: Kinnock exit. De *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) kreeg in 1990 bij de eerste verkiezingen na de Duitse eenwording een gevoelige klap te verwerken. Bovendien is sinds het begin van de jaren tachtig de regeringsdeelname van de sociaal-democratische partijen in het noorden van Europa gering. Dit werd deels goed gemaakt door participatie van socialistische partijen in de regeringen van mediterrane landen. Maar juist de partijen in Italië, Frankrijk en Spanje worden recentelijk getroffen door allerlei schandalen, die hun geloofwaardigheid aantasten en hun electorale positie (behalve vooralsnog in Spanje) verder ondermijnen.

De situatie waarin de PvdA zich bevindt, past aldus op het eerste gezicht in een algemene neergang van de sociaal-democratie in West-Europa. De vraag die in deze bijdrage centraal staat, is of inderdaad gesproken kan worden van een dergelijke algemene crisis en hoe de positie van de PvdA in dit licht moet worden gezien. Daartoe worden allereerst de perikelen in en rond de PvdA in de afgelopen jaren geschetst. Vervolgens wordt ingegaan op meer theoretische en internationaal-vergelijkende literatuur over de veronderstelde neergang van de sociaal-democratie. Daarna wordt tegen de achtergrond van deze benaderingen de positie van de PvdA in vergelijkend perspectief belicht. Achtereenvolgens komen

de organisatorische, electorale en gouvernementele positie van de sociaal-democratische partijen aan de orde. In de slotparagraaf wordt geconcludeerd dat de toekomst van de PvdA vooral afhangt van de vraag of zij in staat is een consistente visie op met name sociaal-economisch terrein te formuleren.

2. De crisis in de PvdA

Na de grote overwinning bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 is het met de PvdA nooit meer echt goed gekomen, zo lijkt het. Met de leuze 'Kies de minister-president' wist de PvdA onder leiding van J.M. den Uyl tien zetels winst te boeken. Weliswaar slaagden de drie grote confessionele partijen, die voor het eerst één gezamenlijke CDA-lijst bij de nationale verkiezingen presenteerden, erin hun achteruitgang te stoppen, maar de PvdA werd duidelijk de grootste partij van het land. Zij kreeg het initiatief bij de daarop volgende kabinetsformatie, maar zag zich als coalitiepartner - niet buiten haar schuld - uiteindelijk gepasseerd door de VVD. De verkiezingsresultaten waren in de jaren tachtig eigenlijk niet zo slecht, maar regeringsdeelname zat er voorlopig niet in. Een politieke tocht door de woestijn begon. Het kortstondige kabinet-Van Agt II van CDA, PvdA en D66 in 1981-1982 bleek niet veel meer dan een fata morgana te zijn. De overwinning in 1986, toen de PvdA met Den Uyl voor de laatste keer als lijsttrekker maar één zetel minder dan in 1977 haalde, bleek een 'overwinningsnederlaag': opnieuw bleef de PvdA buiten de regeringscoalitie.

Onder het nieuwe politieke leiderschap van de voormalige vakbondsleider W. Kok, die Den Uyl kort na de verkiezingen van 1986 was opgevolgd, werden de 'luiken opengezet'. Het zogeheten 'vernieuwingsproject' dat volgde, leverde verschillende rapporten over 'gewenste vernieuwingen in de PvdA' op,¹ maar een echte discussie daarover kwam in de partij niet op gang. Toch veranderde er wel degelijks iets. Het polarisatiestreven werd aan de kant gezet. Het geloof in het sturend vermogen van de staat, in de 'maakbaarheid van de samenleving', dat in rapporten van de Wiardi Beckmanstichting (WBS; het wetenschappelijk bureau van de PvdA) al eerder aan de kaak was gesteld,² begon nu ook in bredere lagen van de partij te tanen. De oppositiecultuur die de PvdA vanaf het optreden van Nieuw Links gekenmerkt had, ebde langzaam maar zeker weg. De VVD hielp de PvdA ten slotte een handje door in 1989 een kabinetscrisis te forceren, waarna de PvdA ondanks verlies bij de verkiezingen het regeerkasteel kon betreden: een omgekeerde 'overwinningsnederlaag' als het ware.

De echte crisis van de PvdA openbaarde zich pas nadat zij eindelijk weer tot regeringsverantwoordelijkheid was geroepen. In maart 1990 kreeg de partij, met name in de grote steden, een forse klap te verwerken bij de gemeenteraadsverkiezingen. Vooral bij de jongeren deed de PvdA het slecht. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten een jaar later herhaalde dit slechte

resultaat zich. Nog net iets meer dan 20% van de kiezers bracht zijn of haar stem uit op de PvdA.

De deplorabele electorale toestand van de PvdA maakte de weg vrij voor het heropenen van de 'vernieuwingsdiscussie', die in januari 1989 met de partijbestuursverklaring 'Om de kwaliteit van de toekomst' voorlopig was afgesloten. Naar aanleiding van een besluit van de partijraad in februari 1990 werd door het partijbestuur een commissie ingesteld, die als opdracht meekreeg: 'een analyse te geven van de plaats van de politieke partijen in de jaren negentig. Een analyse die zou dienen uit te monden in een visie op de rol van politieke partijen en in het bijzonder die van de Partij van de Arbeid en op de wijze waarop de partij georganiseerd dient te zijn'.³ Oud-minister J.A. van Kemenade werd voorzitter van de commissie, die in juli 1991 haar rapport uitbracht onder de titel *Een partij om te kiezen*. In het rapport werden vele aanbevelingen gedaan om de organisatie van de PvdA te wijzigen. De belangrijkste daarvan was de macht van de gewesten terug te dringen, met name in de kandidaatstellingsprocedure. Tegen de achtergrond van ingrijpende maatschappelijke processen als individualisering, ontzuiling, 'de groeiende relativering van de rol van de politiek en de overheid in de maatschappelijke ordening', de 'ervanging van traditionele maatschappelijke tegenstellingen' en 'de toenemende complexiteit en professionaliteit van het openbaar bestuur' werd gepleit voor een 'meer open en beweeglijke partij'.⁴ De partij moest niet *naast* de samenleving staan, maar *in* de samenleving.

Vlak na de presentatie van het rapport van de commissie-Van Kemenade werd de PvdA getroffen door de WAO-crisis. Tegen het kabinetsbesluit inzake een herziening van de WAO en de Ziektewet rees in de zomer van 1991 heftig verzet in en buiten de PvdA. Diverse partijgewesten noemden de plannen voor de PvdA onacceptabel. De vakbonden tekenden scherp protest aan.

Dat met name de PvdA hierdoor in een crisis geraakte en niet ook haar christen-democratische coalitiepartner, heeft op zijn minst twee oorzaken. Ten eerste was het verschil tussen het tot dan toe volgehouden partijstandpunt en het gewraakte kabinetsbesluit bij de PvdA groter dan bij het CDA. Hoewel het verkiezingsprogramma van het CDA, net als dat van de PvdA, strijdig was met de kabinetsvoorstellen, hadden voorlieden van het CDA, fractievoorzitter L.C. Brinkman voorop, hun achterban tijdig voorbereid op een verandering van opvatting. De PvdA-voorlieden hadden dan niet gedaan. Sterker nog, kort voor het kabinetsbesluit had onder anderen staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid E. ter Veld gesteld dat aan de WAO-uitkeringen niet getornd mocht worden.

In de tweede plaats liet de PvdA-organisatie zich veel meer dan die van het CDA kneden door de pers. De parlementaire redacties van de dagbladen kregen met deze crisis een geschenk uit de hemel in de zomerse komkommertijd. Zij deden er alles aan het 'nieuws' van de WAO-crisis zo lang mogelijk te rekken. In plaats

van in één keer de opinies van de gewestelijke besturen van de PvdA in kaart te brengen, brachten zij om de paar dagen het 'nieuws' dat alweer een gewest zich tegen de WAO-plannen keerde. Dat valt de pers niet kwalijk te nemen,⁵ de bestuurders van de gewesten, die - met uitzondering van het Amsterdamse gewest - opinies ventileerden zonder raadpleging van de achterban, veel meer. De WAO-crisis was daarmee voor een belangrijke deel het gevolg van een partijklimaat, waartegen de commissie-Van Kemenade zich nu precies had uitgesproken. Een klimaat, waarin eerder de media werden opgezocht om een opinie te ventileren dan dat binnen partijverband inhoudelijk de degens werden gekruist. Het argument dat het nu juist de door die commissie aangeklaagde gewestelijke baronnen waren die het verzet tegen de WAO-voorstellen vorm gaven en daarmee lieten zien wel degelijk 'de achterban' te vertegenwoordigen, snijdt geen hout, omdat de representativiteit van de gewestelijke besturen in deze kwestie in het geheel niet vaststond.

Onder druk van de perikelen in de partij en op het randje van een kabinetscrisis, wist vice-premier Kok eind augustus het kabinetsbesluit inzake de WAO enigszins bij te stellen. Tevoren had hij al aangekondigd dat een speciaal WAO-congres (en niet de door de gewestelijke 'partijbaronnen' overheerste partijraad) zich in september over het kabinetsvoornemen zou kunnen uitspreken. Kok verbond aan de instemming met dit kabinetsvoorstel zijn politieke lot en zette hiermee het congres onder druk. Voor partijvoorzitter M. Sint was de kritiek op haar persoon in deze kwestie aanleiding om voortijdig af te treden. Het congres dat eind september 1991 in Nijmegen bijeenkwam, stemde met een meerderheid van ruim 80% in met de herziene WAO-voorstellen. Intussen had Kok zijn uitspraak dat niet aan de koppeling (van de hoogte van uitkeringen aan de salarisontwikkelingen in het bedrijfsleven) mocht worden getornd, moeten terugnemen. Zo maakte de PvdA in korte tijd ten tweeden male een zwenking op een sociaal-economisch strijdpunt, dat door haarzelf tot toetsteen van sociaal beleid was verklaard.

Het was duidelijk dat ten aanzien van de arrangementen van de verzorgingsstaat behoefte was aan een heldere toekomstvisie. Daarom werd in oktober 1991 door het partijbestuur een commissie ingesteld, die de opdracht kreeg een sociaal-democratische kijk op de toekomst van de verzorgingsstaat te ontwikkelen. Deze commissie stond onder leiding van de econoom D.J. Wolfson en publiceerde reeds in januari 1992 haar rapport *Niemand aan de kant*. In dat rapport werd ingegaan op 'de contouren van een activerend arbeidsmarktbeleid, de noodzaak de uitvoering van de sociale zekerheid meer dienstbaar daaraan te maken, en de consequenties van deze participatiestrategie voor het inkomensbeleid'.⁶ In de pers werd vooral de afwijzing van een zogeheten minstensel aangehaald, een stelsel dat ervan uitgaat dat mensen hun eigen aanvullende verzekeringsvorm kunnen kiezen, op basis van een publieke voorziening op minimum-niveau. Tegen het

ministelsel', zo stelde het rapport, 'pleit de principiële opvatting dat de verzorgingsstaat er niet alleen voor de minima is, en dat de arbeidsongeschikten al zo'n bitter verlies aan maatschappelijke functioneringsmogelijkheden lijden. Een zekere mate van loongerelateerde opvang van de financiële gevolgen daarvan voor de duur van de arbeidsongeschiktheid is dan ook redelijk'.⁷ Op het partijcongres in maart 1992 werd deze opvatting overgenomen. Hoewel vice-premier Kok het nog te vroeg vond om een ministelsel af te wijzen, wees het congres een motie om - met het oog op economische tegenwind - alsnog te onderzoeken aan welke eisen een ministelsel zou moeten voldoen, met grote meerderheid van de hand.⁸

De vraag rijst of hiermee niet de kiem werd gelegd voor een nieuwe inhoudelijke crisis in de PvdA. In januari 1993 werd door het partijbestuur een commissie geïnstalleerd, die een concept-programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 moest opstellen. Op de dag van de installatie schreef een van de leden, VARA-voorzitter M.P.A. van Dam, in *De Volkskrant* dat de individualisering in de samenleving noopte tot het accepteren van een ministelsel.⁹ Duidelijk is in ieder geval dat met de totstandkoming van het rapport van de commissie-Wolfson de discussie over een sociaal-democratische visie op de verzorgingsstaat nog niet had geleid tot eenheid in de partij.

Op hetzelfde congres van maart 1992 werden de aanbevelingen van het partijbestuur aanvaard, die deze naar aanleiding van het rapport van de commissie-Van Kemenade over de partijorganisatie had opgesteld. De partijraad werd afgeschaft. Maar de terugdringing van de invloed van de gewesten ging minder ver dan de commissie-Van Kemenade had voorgesteld, omdat het partijbestuur de gewesten nog de aanwijzing van één Tweede-Kamerkandidaat per gewest had gegund. Gecombineerd met de doorgevoerde verandering in de samenstelling van het partijbestuur, waarin voortaan ook vertegenwoordigers van de gewesten zouden plaatsnemen, was het uiteindelijke resultaat voor wat betreft de kandidaatstelling eerder een versterking dan een verzwakking van de gewestelijke invloed. Het partijcongres van december 1992 herstelde dit echter, door te besluiten dat - conform het oorspronkelijke voorstel van de commissie-Van Kemenade - in de toekomst alle kandidaten door het congres zouden worden aangewezen.

Op het congres van maart werden tevens met een overgrote meerderheid F. Rottenberg en R. Vreeman gekozen tot voorzitter respectievelijk vice-voorzitter. Op hen rustte de taak de partijorganisatie te vernieuwen en te versterken. Het partijbureau in Amsterdam werd gereorganiseerd en in september 1992 lichtten zij in een brief aan de kaderleden (aanhef: 'Een half jaar zijn wij nu partijvoorzitter') de volgende stap van het 'Project Partijvernieuwing' toe.¹⁰ 'Meer informatie, meer debat, beter contact tussen politiek en maatschappij. Daar gaat het allemaal om', stelden Rottenberg en Vreeman in hun brief. Naast onder andere het opzetten van regionale 'PvdA-centra' en speciale 'kenniscentra', zouden

regelmatig zogeheten 'PvdA-briefings' gehouden worden. Deze briefings werden als volgt omschreven: 'Bewindslieden en kamerleden praten de partij bij over verschillende onderwerpen in een ontmoeting van partij, lokaal bestuur, landelijke politiek en geïnteresseerden van buiten de partij.' Inderdaad werden dergelijke bijeenkomsten gehouden over de burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië, over de positie van asielzoekers in Nederland en de WAO-kwestie. De vorm en de actualiteit van de bijeenkomsten was nieuw en trok ook de aandacht van de media.

Intussen bleef de PvdA laag in de opiniepeilingen staan. Weliswaar is het percentage respondenten dat verklaarde op de PvdA te zullen stemmen nooit meer zo laag geweest als in augustus 1991, toen dat slechts 14% bedroeg, maar recente peilingen geven aan dat de PvdA - althans volgens de enquêtes - met circa 20% nog ver verwijderd is van het aandeel stemmen dat zij bij de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1989 haalde (31,9%).

3. Het einde van de 'gouden eeuw' van de sociaal-democratie¹¹

Geluiden dat het slecht gaat met de sociaal-democratie zijn niet van de laatste paar jaar. Zo stelde de journalist G. Mulder in een boekbespreking dat één titel nog ontbrak in de overigens rijke bibliografie van de Nederlandse sociaal-democratie: 'Rode malaises. De crises in de Nederlandse sociaal-democratie 1900-1991'.¹² Maar ook in de internationale literatuur wordt al langer gewag gemaakt van de crisis van de sociaal-democratie. De teneur van vele analyses gaat echter verder. Dit keer was er niet zomaar sprake van weer een crisis, maar zou de sociaal-democratie een onvermijdelijke neergang te wachten staan. Dahrendorf bijvoorbeeld vroeg zich in 1980 af of het tijdperk van de 'sociaal-democratische consensus' niet voorbij was. Het sociaal-democratisch 'waardensyndroom' is niet langer meer in staat veranderingen en nieuwe ontwikkelingen te bevorderen en wordt bovendien innerlijk steeds tegenstrijdiger.¹³ Met de totstandkoming van de verzorgingstaat zou de sociaal-democratie haar historische taak hebben volbracht. Daaraan werd door neoliberalen als Crozier toegevoegd dat zulks op zodanige wijze was gebeurd dat het zelfregulerende mechanisme van de vrije markt er wezenlijk door was aangetast, waardoor de economie overbelast was geraakt en te veel heil van de staat werd verwacht.¹⁴ Anderen stelden dat de sterke oriëntatie van de sociaal-democratie op de factor arbeid geleid heeft tot een 'produktivistische' samenleving, die desastreus dreigt te worden voor de menselijke gezondheid en het milieu.¹⁵ Met andere woorden: het was nu de tijd aan andere krachten om orde op zaken te stellen. De sociaal-democratie had haar missie volbracht en kon in het museum worden bijgezet.

Niet alleen de emancipatorische missie van de sociaal-democratie, maar ook haar electorale positie was door structurele maatschappelijke ontwikkelingen achterhaald. Met name Przeworski en Sprague hebben benadrukt dat socialistische

zich voor een onoplosbaar 'electoraal dilemma' gesteld zien.¹⁶ De combinatie van een klassestructuur waarin arbeiders een minderheid zijn, en de wens tot democratische legitimatie van de politieke instituties had het socialisme altijd al voor een dilemma gesteld. Maar door de groei van de middenklasse, en bijgevolg het relatief kleinere aandeel arbeiders in de samenleving (aangeduid met de term '*de-industrialization*') is dat dilemma nog groter geworden. Willen socialisten hun electorale kracht behouden, laat staan vergroten, dan moeten zij steun zoeken bij andere lagen onder de bevolking dan de arbeiders. Maar dat gaat weer ten koste van de steun van die arbeiders: 'When socialists seek to be effective in electoral competition they erode exactly that ideology which is the source of their strength among workers.'¹⁷ Socialisten kunnen derhalve op geen enkele manier winnen en slechts jammeren en treuren, hun strategieën veranderen, om daarna opnieuw slechts te kunnen jammeren en treuren, aldus Przeworski en Sprague.

Ten slotte is volgens verschillende auteurs het economisch project van de sociaal-democratie niet meer bij de tijd. De pogingen om kapitalisme en democratie met elkaar te verzoenen door middel van een keynesiaanse vredesformule zijn gedoemd te mislukken in een periode dat de economieën van de verschillende staten steeds meer met elkaar verweven zijn geraakt, de publieke schulden enorm zijn toegenomen en de (veelal) onafhankelijke centrale banken een strikt monetair beleid voeren. Nu had de liberale econoom Hayek al in de jaren veertig van deze eeuw gewezen op het gevaar dat teveel overheidsingrijpen in de economie het voortbestaan van de democratie in de waagschaal zou stellen, maar zijn voorspelling - die in de jaren tachtig met enige graagte werd herhaald - was door de feitelijke ontwikkelingen in de naoorlogse periode in West-Europa gelogenstraft. Nergens in West-Europa had de grote mate van overheidsingrijpen geleid tot ondemocratische staten. Wel leidde de genoemde internationalisering bij velen tot de overtuiging dat keynesianisme en planning 'in één land' niet meer mogelijk zijn. Sommige marxisten steunden, om geheel andere redenen, deze visie: de poging van de sociaal-democraten om het kapitalisme op een sociale wijze te beheren was immers altijd al gedoemd te mislukken, omdat de sociaal-democraten de rechte weg naar het socialisme hadden verlaten.

Tegen dit beeld van de onvermijdelijke neergang van de sociaal-democratie is verzet gerezen. Merkel wijst in een commentaar op deze benaderingen op een gemeenschappelijke zwakte ervan.¹⁸ Zowel de neoliberale visie van Dahrendorf en Crozier, de neoconservatieve opvatting van Von Mises en Hayek, de *rational choice*-benadering van Przeworski en Sprague als het 'paleomarxistische' commentaar van onder anderen Panitch¹⁹ gaan zijn inziens mank aan een statische perceptie van de sociaal-democratie als politieke actor. Terwijl de omgeving van de sociaal-democratie wel verandert, zou die beweging zelf dat niet doen. De sociaal-democratie als willoos slachtoffer van een veranderende samenleving! Merkel wijst op de inmiddels bekende studies van Esping-

Andersen en van Scharpf, die deze statische val weten te vermijden.²⁰ Esping-Andersen laat in zijn boek over de Scandinavische partijen in de periode tot 1985 zien dat zij door zich op een bepaalde wijze aan te passen aan de veranderde omgeving, juist wel een brug konden slaan tussen arbeiders en middenklasse en daardoor in staat waren Przeworski's electorale dilemma op te lossen. Door een specifiek overheidsbeleid waarop zij door hun positie een grote invloed uitoefenden, konden de Scandinavische sociaal-democratische partijen de omgeving voor een deel ook helpen vormen, in plaats van er uitsluitend slachtoffer van te zijn. Scharpf sluit daar min of meer bij aan. In een 'neo-institutionalistische' benadering stelt hij dat indien sociaal-democratische partijen er in slagen hun beleidsvoorstellen zodanig te formuleren dat zij passen in de wisselende institutionele en maatschappelijke machtsverhoudingen, zij hun politieke waarden en doelstellingen niet behoeven op te geven.

Over de onvermijdelijkheid van de teloorgang van sociaal-democratische partijen bestaat in de literatuur dus geen overeenstemming. De vraag is bovendien of er wel van een achteruitgang van de kracht van sociaal-democratische partijen kan worden gesproken. De voorspelling van die neergang was vooral gebaseerd op de gedachte dat door structurele maatschappelijke veranderingen als het bereiken van de verzorgingsstaat en een gewijzigde sociale stratificatie, de ruimte voor krachtige sociaal-democratische partijen in de diverse landen kleiner wordt. Deze maatschappelijke veranderingen hebben niet pas de laatste jaren plaatsgevonden. Derhalve kan een toetsing van genoemde voorspellingen plaatsvinden door de positie van sociaal-democratische partijen over een langere periode te bezien. Een viertal aspecten van die positie (ledental, kiezersaanhang, regeringsdeelname en invloed op beleid) worden hieronder achtereenvolgens belicht, waarbij de positie van de PvdA gedurende de laatste dertig jaar vergeleken wordt met die van haar zusterpartijen in West-Europa.

4. Een empirische inventarisatie

De structurele veranderingen die de basis vormen voor de beschouwingen over de neergang van de sociaal-democratie in West-Europa, hebben zich ook in Nederland voorgedaan. De sociale stratificatie veranderde ook hier. Het percentage mannen en vrouwen bijvoorbeeld dat in de industrie werkzaam was, daalde van 30,7% in 1960 tot 18,9% in 1987; daarentegen steeg het aandeel werknemers in de dienstverlenende sector in diezelfde periode van 18,7% tot 39,4%. Het opleidingsniveau steeg eveneens enorm. Zo volgden in 1960 slechts 31 van de duizend jongeren tussen de 18 en 25 jaar wetenschappelijk onderwijs; in 1985 was dit opgelopen tot 84.²¹ Deze gegevens vormen aanleiding om te veronderstellen dat ook de PvdA zich de afgelopen decennia in een situatie bevond, die volgens verschillende hierboven genoemde auteurs haar positie in het

politieke krachtenveld zou kunnen aantasten.

ledenaanhang

Wat betreft de ontwikkeling van de ledenaanhang is de positie van de PvdA inderdaad verzwakt. Haar ledental is sinds 1960, toen het zich op een hoogtepunt bevond, bijna gehalveerd: van ruim 142.000 tot minder dan ongeveer 74.000 aan het eind van 1992.²² De laatste twee jaar is het ledental dramatisch teruggelopen met ongeveer 20.000.

Uitgedrukt in een percentage van het aantal kiezers dat een stem op de PvdA uitbracht, de zogeheten organisatiegraad, liep de ledenaanhang terug van 7.9% in 1963 tot 3.4% in 1989. Men kan het ook anders berekenen: terwijl in 1963 net iets meer dan 2% van het gehele electoraat lid was van de PvdA, was dat in 1989 nog slechts 0.87%. De PvdA kon aldus in 1989 nog geen procent van alle kiesgerechtigden tot partijlid rekenen. Andere partijen deden het overigens niet beter. Alleen het CDA had in 1989 een iets groter aandeel in het totale electoraat (1.13%); de andere partijen haalden zulke percentages bij lange na niet (VVD: 0.58%; SGP: 0.21%; GPV: 0.12%; D66: 0.09%; de overige partijen telden in relatieve zin nog minder leden). Daarbij moet wel bedacht worden dat het aantal kiesgerechtigden sinds het begin van de jaren zestig enorm is toegenomen. In 1989 waren er door de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd en vooral door de sterke bevolkingsgroei maar liefst 65% meer kiesgerechtigden dan in 1963.

Vergeleken met verschillende andere westerse landen is de organisatiegraad van de Nederlandse politieke partijen bijzonder laag. Nederland behoort tot de groep landen, waar deze organisatiegraad gemiddeld genomen daalde. Uit gegevens betreffende tien Westeuropese landen blijkt dat slechts in België en West-Duitsland de organisatiegraad de afgelopen dertig is toegenomen.²³ Door de bevolkingsgroei liep de organisatiegraad in de meeste landen terug, ook al steeg het absolute aantal partijleden er soms. Interessant is om na te gaan hoe de sociaal-democratische partijen het er in dit verband van af bracht.

Tabel 1. Ontwikkeling organisatiegraad sociaal-democratische partijen in tien Westeuropese landen (aantal leden als percentage van het totaal aantal kiesgerechtigden bij de eerste verkiezingen na 1960 en bij de laatste verkiezingen vóór 1990)

	na 1960	voor 1990	verschil	nationaal verschil*
België (PSB, BSP)	3,26	3,53	+ 0,27	+ 1,4
Denemarken (SD)	9,13	2,51	- 7,00	- 14,6
Duitsland (West-SPD)	1,72	2,01	+ 0,29	+ 1,7
Finland (SDP)	1,65	2,19	+ 0,54	- 6,0
Italië (PSI, PSDI)	2,08	1,94	- 0,14	- 3,0
Nederland (PvdA)	2,05	0,87	- 1,18	- 6,6
Noorwegen (DNA)	7,04	3,98	- 3,06	- 2,0
Oostenrijk (SPÖ)	14,54	11,51	- 3,03	- 4,4
Verenigd Koninkrijk (Labour)	2,31	0,67	- 1,64	- 6,1
Zweden (SAP)	14,69	17,03	+ 2,34	- 0,8

*) Met het 'nationaal verschil' wordt bedoeld het verschil in de organisatiegraad (van alle partijleden als percentage van het totale electoraat) tussen de eerste verkiezing na 1960 en de laatste verkiezingen vóór 1990.

bron:

R.S. Katz, P. Mair e.a., 'The membership of political parties in European democracies 1960-1990', in: *European Journal of Political Research*, 22, 1992, 329-345.

Tabel 1 laat zien dat in vier van de tien gevallen er sprake was van een toename van de organisatiegraad, in zes gevallen van een afname. Vooral de Deense partij gaf een sterke achteruitgang te zien, zoals alle partijen in Denemarken. De achteruitgang van de PvdA is zeker niet extreem te noemen; wel is de organisatiegraad - zoals gezegd - altijd zeer laag geweest.

electoraat

De electorale positie van de PvdA (uitgedrukt in het percentage van de totaal uitgebrachte geldige stemmen bij Tweede-Kamerverkiezingen) is in de loop van de tijd niet verslechterd, zoals Tabel 2 toont.

Tabel 2. Resultaten PvdA bij Tweede Kamerverkiezingen (1946-1989)

1946	28,3	1959	30,4	1977	33,8
1948	25,6	1963	28,0	1981	28,3
1952	29,0	1967	23,6	1982	30,4
1956	32,7	1971	24,6	1986	33,3
		1972	27,3	1989	31,9

bron:

Verkiezingsstatistieken CBS, 1946-1989.

Integendeel, het gemiddelde percentage stemmen dat de PvdA in de periode 1946-1956 behaalde, was 28.9%. Het zakte in de jaren 1959-1972 weliswaar tot 26.8%, maar bedroeg in de periode 1977-1989 31.5%. Ondanks het bereiken van de verzorgingsstaat in de jaren zestig en ondanks de gewijzigde samenstelling van de beroepsbevolking lag het gemiddelde percentage kiezers in de tweede helft van de laatste dertig jaar aldus ongeveer vijf punten hoger. Neemt men het jaar 1973 als cesuur (aan de 'vette jaren' van de verzorgingsstaat kwam toen met de oliecrisis een einde, hetgeen volgens verschillende auteurs tevens het einde van de 'gouden eeuw' van de sociaal-democratie betekende), dan zien wij dat de gemiddelde score van de PvdA in de periode 1946-1972 27.8% was en in de jaren daarna 31.5%.

Was de PvdA hiermee een uitzondering in de internationale 'rode familie'? Ja en nee. Tabel 3 geeft aan dat de sociaal-democratische partijen in West-Europa bij elkaar genomen hoegenaamd geen terrein hebben verloren in de periode 1974-1990, in vergelijking met de periode 1945-1973. Het verlies van de ene partij werd goed gemaakt door de winst van de ander. Het enorme succes van de Franse socialisten bijvoorbeeld maakte de sterke achteruitgang van *Labour* ruimschoots goed. Behalve het speciale geval van de Franse socialisten, waren er echter weinig partijen die winst boekten. In dat opzicht behoorde de PvdA tot de uitzonderingen, zij het dat het verlies van de meeste andere partijen beperkt bleef.

Tabel 3. Gemiddeld aandeel sociaal-democratische partijen bij nationale verkiezingen in West-Europa (1945-1990)

	1945-1973	1974-1990	verschil
België (BSP, PBS)	32,1	27,2	-4,9
Denemarken (SD)	37,7	33,3	-4,4
Finland (SDP)	24,8	24,9	+ 0,1
Frankrijk (SFIO/PS)	17,5	32,3	+ 14,8
Griekenland (PASOK)	--	35,8	--
Ierland (ILP)	12,4	9,3	- 3,1
Italië (PSI, PSDI)	17,6	14,9	- 2,7
Nederland (PvdA)	27,8	31,5	+ 3,7
Noorwegen (DNA)	44,2	38,7	- 5,5
Oostenrijk (SPÖ)	44,2	47,0	+ 2,8
Portugal (PSP)	--	30,6	--
Spanje (PSOE)	--	38,6	--
Verenigd Koninkrijk (Labour)	46,0	34,3	- 11,7
Zweden (SAP)	46,3	43,9	- 2,4
Zwitserland (SPS)	25,5	22,7	- 2,8
Gemiddelde*	31,7	31,5	- 0,2

*) Zonder Griekenland, Spanje en Portugal

bronnen:

W. Merkel, 'After the Golden Age: is Social Democracy Doomed to Decline?', in: J. M. Maravall e.a., *Socialist Parties in Europe*, Barcelona, 1991, 215; R.S. Katz en P. Mair, *The Development of Party Organizations in Western Democracies, 1960-1990. A Data Handbook*. London, 1992.

In het Europese krachtenveld nemen de sociaal-democratische partijen in electoraal opzicht een sterke positie in. Dat wordt duidelijk wanneer de samenstelling van het Europees Parlement in oenschouw wordt genomen. Vergelijkingen door de tijd heen zijn door de successievelijke uitbreidingen van de Europese Gemeenschap moeilijk te maken, maar de huidige zetelverdeling van

het Europees Parlement laat zien dat de sociaal-democraten er verreweg de grootste groepering vormen (zie Tabel 4).

Tabel 4. Zetelverdeling in het Europese Parlement (najaar 1992)

sociaal-democraten	180
christen-democraten	128
liberalen	45
conservatieven	34
overig	131
totaal	518

bron:

H. Portelli, 'Vers des partis politiques Européens', in: *Le Monde*, 20/21 september 1992.

De reden voor de sociaal-democratische dominantie is gelegen in het feit dat de politieke scheidslijn op basis van klassentegenstellingen in elk land heeft geleid tot het ontstaan van een sociaal-democratische partij, terwijl niet overal een godsdienstige tegenstelling aanwezig was die resulteerde in partijvorming op religieuze grondslag. Alleen in de oorspronkelijke zes lidstaten van de EG (Frankrijk uitgezonderd) is de christen-democratie sterk vertegenwoordigd. Elke uitbreiding van de EG vergrootte de relatieve kracht van de sociaal-democratie. Dit is ook de belangrijkste reden waarom de christen-democratische en de conservatieve partijen inmiddels een samenwerkingsverband zijn aangegaan in het Europees Parlement, overigens tot groot verdriet van het Nederlandse CDA. In de diverse nationale partijstelsels zijn deze partijen elkaars functionele equivalenten (een krachtige conservatieve partij en een grote christen-democratische partij komen nergens tegelijk voor). Op het Europees niveau zijn zij nu ook een inhoudelijke samenwerking aangegaan, teneinde de dreiging van een al te socialistisch Europa af te wenden.²⁴

Op hun beurt kozen de Europese sociaal-democratische partijen op een congres in Den Haag van november 1992 voor versterking van hun samenwerkingsverband door de oprichting van de Partij van de Europese Sociaal-Democraten (PES), die in bepaalde gevallen gekwalificeerde meerderheidsbesluiten neemt in plaats van besluitvorming op basis van unanimiteit, hetgeen een slagvaardiger gezamenlijk optreden moet bevorderen.

Geconcludeerd kan worden dat van een electorale neergang van de georganiseerde sociaal-democratie in de naoorlogse periode zowel in Nederland als in West-Europa niet gesproken kan worden. De voorspellingen van een onvermijdelijke teloorgang van de sociaal-democratie zijn niet uitgekomen. Daarbij dient evenwel één belangrijk voorbehoud te worden gemaakt. De gepresenteerde cijfers beslaan vooral de periode tot 1990. Ontwikkelingen in jaren daarna zijn in de beschouwing niet verwerkt. De aan het begin van dit artikel gesignaleerde perikelen in sommige landen duiden er op dat verschillende sociaal-democratische partijen recentelijk zijn of op korte termijn zullen worden geconfronteerd met een achteruitgang in de kiezersaanhang.

De verwachte nederlaag van de Franse socialisten is hiervan een voorbeeld. Toch is het de vraag of de Franse situatie niet uitzonderlijk is. De betrekkelijk recente bekering van de Franse PS van een socialistische partij die in 1981 nog wilde breken met het kapitalisme, tot een sociaal-democratisch georiënteerde partij die de markteconomie accepteert, én de verschillende recente affaires die haar blazoen als een moreel zuivere partij hebben besmet, deden het vertrouwen van de kiezers in de PS tot een dieptepunt dalen. Maar deze oorzaken zijn voor een belangrijk deel incidenteel, niet structureel van aard.

Hetzelfde geldt voor de nederlaag van de Duitse SPD in december 1990. Het waren de eerste verkiezingen in het verenigde Duitsland. Bondskanselier Kohls prestige in het voormalige Oost-Duitsland was groot. De SPD die reserves had getoond ten aanzien van de kosten van de Duitse eenwording, deed het slecht in de *Ostländer*. Terwijl de SPD in het westen slechts achteruitging van 37% in 1987 naar 35,7% in 1990, behaalde zij in het oosten niet meer dan 24% van de stemmen, waardoor het totaal-resultaat in 1990 op 33,3% kwam.²⁵ De veronderstelling is daarom gerechtvaardigd dat na de euforie van de Duitse eenwording het resultaat van de SPD bij volgende verkiezingen hoger zal liggen dan in 1990.

Ook de resultaten van de Britse *Labour Party* in april 1992 geven geen aanleiding om tot electoraal verval te concluderen. Integendeel, het aandeel stemmen voor *Labour* steeg van 30,8% in 1987 naar 34,4% in 1992. De *Conservatives* gingen licht achteruit - van 42,2% naar 41,9% -, maar wisten hun parlementaire meerderheid net te behouden (336 van de 651 zetels, dat wil zeggen 52%). Dat *Labour* er niet in slaagde *Downingstreet 10* te bereiken terwijl de omstandigheden gunstig leken, was uiteraard voor die partij een grote teleurstelling. Geheel in Britse stijl nam Kinnock hiervoor de verantwoordelijkheid op zich en trad onmiddellijk als partijleider af.

De regerende grote Spaanse socialistische partij *Partido Socialista Obrero Español* (PSOE), staat net als de Franse SP in 1993 nationale verkiezingen te wachten. Opvallend is dat haar dominante positie voor het eerst effectief wordt betwist. Opiniepeilingen geven aan dat de *Partido Popular*, die zich inmiddels bij de Europese Christen-Democraten heeft aangesloten, electoraal de PSOE lijkt te gaan evenaren. Dit leidt echter niet tot achteruitgang van de PSOE. Volgens de

zogeheten 'winterpeiling' van het dagblad *El Pais* van december 1992 zou de PSOE op dat moment een gelijk percentage stemmen hebben behaald als bij de parlementsverkiezingen in oktober 1989 (27,5%). Tussentijdse peilingen hadden in 1991 wel een hogere score aangegeven, zodat alleen in de enquêtes een achteruitgang kan worden waargenomen van de positie van de PSOE, die zich echter in 1992 weer stabiliseerde.²⁶

De Belgische sociaal-democraten verloren bij de laatste verkiezingen voor het nationale parlement in 1991 aanzienlijk, net als de (Vlaamse) christen-democraten overigens. De Vlaamse sociaal-democraten gingen achteruit van 14.9% in 1987 naar 11.9% in 1991; de Waalse zusterpartij van 15.6% in 1987 naar 13.5%. Vooral de groene, ecologistische partijen en het extreem-rechtse Vlaamse blok boekten winst.²⁷ Daartegenover kan ten slotte weer het voorbeeld van de Ierse *Labour Party* worden gesteld, die bij de landelijke verkiezingen in november 1992 een klinkende winst behaalde (van 9,5% in 1989 naar 19,3% in 1992).

Deze voorbeelden van de electorale lotgevallen van sociaal-democratische partijen uit de afgelopen jaren geven een gevarieerd beeld te zien. Zij geven echter vooralsnog geen aanleiding om de conclusie te herzien dat er geen sprake is van een structurele electorale achteruitgang van sociaal-democratische partijen in West-Europa.

En de PvdA? Wat valt er te zeggen over haar toekomstige electorale kansen, ook al is het te vroeg om te spreken van een structurele neergang? De opiniepeilingen geven een forse achteruitgang aan. De electorale conjunctuur ziet er voor deze partij niet goed uit. De verkiezingen van 1994 zijn - op het moment van schrijven - echter nog betrekkelijk ver weg, zodat het niet onmogelijk moet worden geacht dat de PvdA de electorale schade weet te beperken.

Uit het Nationale Kiezersonderzoek (NKO) dat in 1989 werd uitgevoerd, blijkt dat het 'maximale potentiële electoraat' (MPE) van de PvdA niet veel kleiner is dan dat van het CDA. Onder het MPE wordt verstaan het percentage stemmen dat een partij zou behalen als de potentiële steun voor die partij (het aantal respondenten die zeggen zeker wel eens op een bepaalde partij te zullen stemmen, maar dat op dit moment niet allen doen) geheel wordt omgezet in daadwerkelijk stemmen.²⁸ In de praktijk zal dat nooit gebeuren, maar het MPE zou een aanwijzing kunnen zijn voor de mogelijkheden van een partij. De PvdA beschikte in 1989 over een MPE van 50%, waarvan zij een belangrijk gedeelte (64%) bij de verkiezingen realiseerde (zij verkreeg immers 31,9% van de stemmen). De cijfers van het CDA zijn vergelijkbaar: een MPE van 52,3%, waarvan 67,4% werd verwezenlijkt. Anders lag het bijvoorbeeld bij D66. Deze partij had toen een MPE van 47,2%, maar realiseerde hiervan slechts 16,7%: D66 behaalde 7,9% van de stemmen. Oftewel: de groeikansen voor D66 waren toen aanmerkelijk groter dan voor de PvdA en het CDA, hoewel die bij de laatste twee partijen zeker niet nul waren.

Het probleem bij de berekening van een MPE is dat het een momentopname is. Het kan fluctueren in de tijd, zoals Tabel 5 laat zien.

Tabel 5. Het maximale potentiële electoraat (MPE) van de vier grote partijen (1982-1989)

	1982	1986	1989
<i>PvdA</i>	45,5	48,3	50,0
CDA	53,7	52,9	52,4
D66	33,5	41,9	47,2
VVD	45,7	33,8	34,2

bronnen:

H. Anker e.a., 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, 177-250; en: J.N. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk, *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987, 180-188; en: C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 7/8 (juli/aug.), 192-204.

Het MPE van D66 is met de terugkeer van H. van Mierlo in de nationale politiek in 1985 gestegen, maar ook de PvdA wist haar MPE uit te breiden. De VVD zag haar potentieel verkleind, terwijl het MPE van het CDA stabiel bleef. Dit laatste betekent dat het CDA in de jaren tachtig weliswaar zijn verkiezingsresultaat zag stijgen, maar zijn MPE niet. De PvdA zag haar potentieel, ondanks de achteruitgang van het verkiezingsresultaat in 1989 ten opzichte van 1986, toch groeien. Ook deze cijfers geven aldus niet aan dat er sprake is van een structurele achteruitgang van de electorale kracht van de PvdA. Afgewacht moet worden welk aandeel de PvdA van haar MPE bij de volgende verkiezingen weet te mobiliseren.

regeringsdeelname

Electorale kracht is geen garantie om regeermacht te verkrijgen. En electorale achteruitgang betekent evenmin dat de kansen op regeringsdeelname verkeken zijn. De laatste twee keren dat de PvdA na een periode van oppositie in een kabinet werd opgenomen (in 1981 en 1989), had zij bij de verkiezingen immers verloren, terwijl de winst in 1982 en 1986 juist geen toegang tot de Trêveszaal verschaft. In het verleden is dit overigens wel anders geweest. Voor de vraag of

er sprake is van een mogelijke neergang van sociaal-democratische partijen is het daarom ook interessant apart te kijken naar ontwikkelingen in de regeringsdeelname.

Voor de PvdA is dit duidelijk. Na een onafgebroken periode als regeringspartij vanaf haar oprichting in 1946 tot 1958, verbleef zij in de dertig jaar daaropvolgend slechts zeven jaar in de regering. Dit gebeurde in drie kabinetten die alle een voortijdig einde beleefden, ook al was de zittingsduur van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) door zijn lange demissionaire periode de langste van na de oorlog. Door de langdurige oppositieperiodes sprak men wel van een *ghetto*-positie van de PvdA.²⁹ Langdurige uitsluiting van een grote democratische partij van regeringsdeelname werd door sommigen slecht voor het functioneren van de democratie genoemd. Na de tocht door de woestijn die in 1977 begonnen was, keerde de PvdA in 1989 terug in de regering. In de afgelopen periode nam de partij grotendeels afstand van haar oppositiecultuur, waardoor haar gouvernementele positie beter was dan tevoren.

Ook op Europees niveau is de gouvernementele positie van de sociaal-democraten niet slecht. Eind 1991 namen in zeven van de twaalf lidstaten van de EG sociaal-democratische partijen deel aan de macht.³⁰ Een berekening die zowel rekening houdt met de duur van regeringsparticipatie, als met de mate van dominantie van de sociaal-democratische partijen in een regering, leert dat de gouvernementele kracht van die partijen in een zestiental Westeuropese landen niet is verminderd. De gemiddelde score voor de periode 1945-1973 ligt ongeveer evenhoog als die voor de periode 1974-1990.³¹

beleidsinvloed

Wat betreft de invloed van partijen op beleid is er in de politicologische literatuur reeds lange tijd een debat gaande over de vraag *Does Politics Matter?*³² Maakt het iets uit welke partijen regeren of wordt de uitkomst van beleid door andere factoren bepaald dan de 'kleur' van de regeringspartij of -coalitie? In onderzoek dat hiernaar wordt verricht, neemt de invloed van sociaal-democratische partijen op de uitkomsten van beleid een belangrijke plaats in. Een algemeen resultaat van dergelijke studies is dat (sociaal-democratische) partijen inderdaad van belang zijn. De Amsterdamse politicoloog H. Keman concludeert in zijn studie naar de invloed van sociaal-democratische partijen op het regeringsbeleid in westerse democratieën in de periode 1965-1984 dat die partijen er zeker toe doen, maar dat de mate van hun succes erg afhankelijk is van de economische en institutionele omgevingsfactoren.³³ Ook Merkel benadrukt dat de sociaal-democratische partijen die in de jaren tachtig substantieel aan de regering deelnamen, van een zeker belang zijn geweest voor het instandhouden c.q. bevorderen van sociale zekerheidsarrangementen.³⁴ Maar ook hij constateert een grote mate van variatie. In de Scandinavische landen bijvoorbeeld was hun rol belangrijk en bleek er toch

nog enige ruimte zijn voor selectieve keynesiaanse ingrepen, al veranderde de richting van de door deze partijen voorgestane overheidsinterventies. Steeds meer waren zij op de *supply side* gericht, door bijvoorbeeld specifieke lastenverlichting door te voeren en investeringssubsidies voor te stellen. In de mediterrane landen Frankrijk, Griekenland en Spanje was het resultaat heterogener, maar ook daar slaagden de sociaal-democratische partijen erin enige invloed op de sociale zekerheid in hun landen uit te oefenen.

Overzien wij deze empirische inventarisatie, dan moet worden geconstateerd dat vooralsnog van een structureel verval van sociaal-democratische partijen in het algemeen geen sprake is. Voor wat betreft hun ledentallen, electorale aanhang en regeringsparticipatie is er geen structurele achteruitgang van hun positie. Het beeld van hun invloed op beleid is minder duidelijk, zij het dat beschikbare onderzoeksresultaten in elk geval niet op een neergang duiden.

De positie van de Nederlandse sociaal-democraten wijkt af van dit algemene beeld met betrekking tot de regeringsdeelname. De score van de PvdA was de laatste drie decennia mager. Het zal nog moeten blijken of de hernieuwde deelname aan een kabinet in 1989 weer het begin betekent van de PvdA als een 'natuurlijke regeringspartij'. Het ledental van de PvdA is vergeleken met dat van haar zusterpartijen in het buitenland relatief erg laag. Dit is echter niet typisch voor de PvdA, maar geldt voor alle Nederlandse partijen. De dramatische neergang van haar ledental gedurende de laatste twee jaar wijkt echter in negatieve zin af van de algemene achteruitgang van het ledental van de Nederlandse partijen. De electorale positie van de PvdA was tot en met 1989 zeker niet slecht; haar kiezerspotentieel breidde zich zelfs uit. Maar ook hier geven opiniepeilingen gedurende de laatste jaren een dramatische achteruitgang te zien. Hoe groot het effect van de PvdA is op het beleid inzake sociale zekerheid is moeilijk meetbaar. Het WAO-besluit van januari 1993 laat echter zien dat die invloed er wel is. Hoezeer het besluit ook op gespannen voet staat met de opvatting dienaangaande in het PvdA-verkiezingsprogramma, het wijkt onmiskenbaar af van het 'bijna-akkoord' tussen VVD en CDA, dat de fracties van deze twee partijen vlak tevoren afsloten.

5. De toekomst van de PvdA

Ook al is het te vroeg om van een structurele achteruitgang van de PvdA te spreken en ook al geven de prestaties van de zusterpartijen in Westeuropese landen evenmin aanleiding om tot een onvermijdelijke neergang van sociaal-democratische partijen te concluderen, de huidige positie van de PvdA kan niet anders dan met het woord 'crisis' getypeerd worden. Hoewel men niet kan uitsluiten dat de 'onvermijdelijke' neergang van de sociaal-democratie door structurele factoren alsnog met enige vertraging inzet, moeten de oorzaken voor

de huidige crisis van de PvdA zeker ook in niet-structurele factoren gezocht worden. Daarbij kan men drie niveaus onderscheiden: internationale, nationale en partijspecifieke factoren.

Op internationaal niveau moet in elk geval de ineenstorting van het 'reëel bestaande socialisme' in Oosteuropa worden genoemd. Hoewel het effect hiervan op de positie van de sociaal-democratische partijen tot de imponderabilia moet worden gerekend, is het niet onaannemelijk dat het imago van socialistische partijen in West-Europa negatief beïnvloed is door het bankroet van het socialisme in het oosten. Voor de PvdA is dat zeker voor een belangrijk deel onterecht. De Nederlandse sociaal-democratie is één van de eerste en binnen Nederland ook één van de felste critici van het (Oosteuropese) communisme geweest. Maar er waren in de PvdA-gelederen ook altijd wel personen die meer begrip voor de Sovjet-Unie konden opbrengen. Tussen 'begrip' en 'schuimbekkende haat' oordeelde men in 1958 de sfeer op een besloten PvdA-bijeenkomst over de Sovjet-Unie en haar satellieten.³⁵ Het streven naar internationale ontspanning en ontwapening leidde in de loop van de jaren zestig tot een coulantere houding. In 1966 bepleitte Nieuw Links de erkenning van de DDR (overigens vooral om een oudere generatie in de eigen partij uit te dagen) en halverwege de jaren zeventig oordeelde een lid van een PvdA-delegatie op bezoek in de DDR dat de 'muur' noodzakelijk en historisch juist was geweest (onder luid protest overigens van de eigen partij). Indien de déconfiture van het Oosteuropese socialisme een nadelige invloed heeft voor de (electorale) positie van de PvdA, is dit dus ook weer niet geheel onbillijk.³⁶ Naarmate in Oosteuropa de effecten van een ongereguleerde economie op basis van een primitief kapitalisme de anti-communistische euforie naar de achtergrond dringen, wordt het waarschijnlijker dat de vermoedelijk negatieve invloed op de westerse sociaal-democratie, inclusief de PvdA, zal wegebben.

Op nationaal niveau kan men als factor voor de crisis van de PvdA wijzen op de kennelijke electorale attractiviteit van directe concurrenten op de kiezersmarkt. Het leiderschap van D66 in de persoon van Van Mierlo stimuleert zeer waarschijnlijk verschillende weifelende kiezers om hun stem op D66 in plaats van op de PvdA uit te brengen, zeker omdat D66 als oppositiepartij niet verantwoordelijk is voor kabinetsbesluiten waarop de achterban van de PvdA niet is voorbereid. Maar de persoon van de leider van een andere partij is natuurlijk geen voldoende verklaring voor de electorale achteruitgang van de PvdA. Van Mierlo voerde de lijst van D66 opnieuw aan sinds 1986. In dat jaar won de PvdA, terwijl zij in 1989 verloor. Wel stond in het laatste jaar niet Den Uyl, maar Kok tegenover Van Mierlo.

Daarbij komen wij op de partijpolitieke factoren. Vaak wordt de persoon van Kok aangevoerd als een belangrijke reden voor de (electorale) crisis waarin de PvdA zich bevindt. Kok heeft nog nooit een verkiezing gewonnen, voegt men daar dan aan toe. Ook in de gelederen van de PvdA zelf wordt geopperd bij de

volgende verkiezingen een andere lijsttrekker te kiezen dan Kok, van wie men zegt dat hij inspirerend leiderschap ontbeert.³⁷ Nu heeft Kok formeel nog maar eenmaal een verkiezing verloren: de Tweede-Kamerverkiezingen in 1989. De andere verkiezingen (Europese, staten- en raadsverkiezingen) zijn weliswaar in belangrijke mate 'genationaliseerd', maar het gaat te ver om de magere resultaten bij die verkiezingen volledig in de schoenen van Kok te schuiven. Ook bij de Kamerverkiezingen van 1989 speelden de personen van politici geen grote rol bij het bepalen van de partijkieze. Voor zover aanwezig, deed een dergelijk effect zich vooral voor bij het CDA en - zoals hierboven gesuggereerd - bij D66. Van de kiezers van deze partijen liet 19% respectievelijk 14% hun stemkeuze (mede) bepalen door politici; bij de PvdA was dit 9%, bij Groen Links 7% en bij de VVD 4%.³⁸ Een attractievere lijsttrekker zou de verkiezingsresultaten misschien wel iets kunnen beïnvloeden, maar het is ook denkbaar dat een open strijd om het lijsttrekkerschap de PvdA juist schade zou berokkenen. Bovendien dient zich op korte termijn geen evidente opvolger van Kok aan, hetgeen overigens als een zwakke plek van de PvdA moet worden beschouwd.

Behalve de persoon van de politieke leider is de organisatiestructuur van de PvdA als reden voor haar slechte verkiezingsresultaten genoemd. Deze effecten zijn slechts indirect van aard, maar daarom nog niet minder belangrijk. Het rapport van de commissie-Van Kemenade omschreef het als volgt: 'Organisatorische vernieuwing... is geen afgeleide kwestie, maar een noodzakelijke voorwaarde voor de vernieuwing van de partij in andere opzichten'.³⁹ De organisatorische vernieuwing heeft met de congresuitspraken van maart en december 1992 voor een belangrijk gedeelte statutair gestalte gekregen. De nieuwe voorzitter en vicevoorzitter hebben de taak 'de vernieuwing in andere opzichten' ook in de praktijk te brengen.

De belangrijkste reden voor de crisis van de PvdA moet echter niet in de eerste plaats in de personen of de organisatie worden gezocht. De in het begin van dit artikel geschetste recente perikelen van de PvdA laten duidelijk zien dat het vooral de ideeënvorming is, met name op het gebied van de sociale zekerheid, waaraan het schort. De PvdA is niet in staat een helder sociaal-democratisch antwoord op de sociaal-economische problemen van deze tijd te formuleren. De bruuske standpuntwisselingen (wel of niet aanpassen van de WAO, wel of niet handhaven van de 'koppeling') legden het gebrek aan een uitgewerkte visie voor de langere termijn bloot. Het rapport van de commissie-Wolfson heeft deze leemte voor een gedeelte opgevuld. Maar wil de PvdA haar imago van een degelijke, consistente en tegelijkertijd sociaal-democratische partij oppoetsen, dan zal de gedachtenvorming met kracht moeten worden voortgezet. Een simpele verwijzing naar de overwinning van Clinton in de Verenigde Staten als bewijs dat het extreme anti-staatsdenken van de neoconservatieven voorbij is en dat het misschien daarom ook in West-Europa wel goed zal komen, zou getuigen van

intellectuele luiheid.

Een reden van bestaan heeft een sociaal-democratische partij als de PvdA zeker. Zij kan hiervoor inspiratie putten uit haar verleden, zoals de socioloog J.A.A. van Doorn recentelijk betoogde. In een periode waarin de markt vele versnelde concentratiebewegingen in de industrie, maar ook in de agrarische produktie, de media, de gezondheidszorg, het onderwijs, het bankwezen te zien geeft, zo betoogt hij, is een tegenmacht gewenst. Van Doorn vervolgt:

'De sociaal-democratie zal alleen kunnen overleven, indien zij op deze uitdaging antwoorden weet te vinden. Het is dan wel zaak dat zij niet haar eigen tradities te grabbel gooit. Er is geen naargeestiger schouwspel dan het huidige commercieuvriendelijke geflikfooi in politieke kringen die nog kort geleden bol stonden van socialistische retoriek... Naast de vele activiteiten die aan de markt kunnen of zelfs moeten worden overgelaten, zijn er eveneens vele die niet zonder de protectie van de overheid in stand kunnen blijven. Niet alles wat waardevol is, is betaalbaar; niet alles dat te koop wordt aangeboden, is van waarde'.⁴⁰

Het is opmerkelijk dat een dergelijke oproep aan de sociaal-democratie komt van iemand die niet tot die kring behoort. Het tekent hoezeer de PvdA intellectueel in het defensief is gedrongen. De rapporten van WBS-medewerker P. Kalma in de jaren tachtig waren nodig om de partij te bevrijden van een doorgeschooten etatisme. De regeringsdeelname in 1989 noopte tot het loslaten van andere heilige huisjes. Maar een partij kan niet alleen opvattingen opgeven, zij moet daar ook iets voor in de plaats stellen. Een sociaal-democratische partij zal dat vooral moeten doen op sociaal-economisch vlak, zonder evenwel zaken als de verdediging van de rechtsstaat te veronachtzamen. Op het sociaal-economische terrein liggen haar historische wortels en (ook in de toekomst) haar electorale kansen. Zo concludeert Keman op basis van onderzoek naar de mate van '*surplus welfare*' in westerse verzorgingsstaten onder andere dat een duidelijke profilering op met name economische strijdpunten een gunstige uitwerking heeft op de electorale aanhang van de sociaal-democratische partijen.⁴¹

Op basis van ander onderzoek moet hieraan worden toegevoegd dat wanneer een partij haar electorale positie op basis van *issues* probeert te vergroten, zij dit moet doen door krachtige standpunten in te nemen en niet door een centrumpositie bij die kwesties te zoeken.⁴² Daaraan ontbrak het de laatste jaren bij de PvdA. Het leek wel alsof de partij, uit angst de toegang tot de regering ontzegd te worden, al bij voorbaat standpunten inleverde, in plaats van een compromis te accepteren aan het slot van harde onderhandelingen.

De standpunten die een sociaal-democratische partij als de PvdA zou moeten innemen, dienen echter wel gebaseerd te zijn op grondige reflectie over wat het

sociaal-democratisch project in de toekomst kan zijn. Het antwoord op de dominante *supply side*-benaderingen in de economische politiek van de jaren tachtig moet worden gezocht in een heroverweging van het keynesiaanse compromis (dat de nadruk legde op de vraagzijde). Het was immers dit compromis dat, teneinde de werkgelegenheid te vergroten, werknemerspartijen legitimeerde om aan het landsbestuur deel te nemen in een kapitalistisch georganiseerde samenleving en daarmee hun bestaansrecht aantoonde. Het keynesiaanse model voorzag in een compromis van het privé-eigendom van de produktiemiddelen met het democratisch bestuur van een land.⁴³ Het opnieuw stellen van de vragen die dit model lange tijd wist te beantwoorden, brengt de discussie naar de kern van het probleem. Een simpele terugkeer naar het klassieke keynesiaanse compromis, zoals dat tot en met de jaren zestig in de praktijk werd gebracht, is echter niet mogelijk. De internationale vervlechting van economieën alsmede politiek-institutionele weerstanden maken dat ondoenlijk. Op zijn minst moet men zich afvragen op welke terreinen en in welke mate een keynesiaanse aanpak gericht op de vraagzijde, nog mogelijk en wenselijk is. Hoe kan bijvoorbeeld met selectieve keynesiaanse ingrepen de werkgelegenheid worden bevorderd, zowel nationaal als Europees? Verder dient de spanning tussen het keynesiaanse stimuleren van de consumptie en de zorg om het behoud van het milieu te worden doordacht.⁴⁴ Het in het keynesiaanisme onderbelichte probleem van kapitaalaccumulatie zou van een sociaal-democratisch antwoord moeten worden voorzien.

Misschien komt men wel tot de conclusie dat er op bepaalde terreinen een aanbod-politiek noodzakelijk is, maar dan een andere dan de genoemde dominante, conservatieve *supply side*-benadering. Scharpf stelt in dit licht dat er door sociaal-democraten meer nadruk moet worden gelegd op een micro-economisch perspectief in plaats van prachtige macro-theoretische verhandelingen. Hoewel een uitgewerkte sociaal-democratische aanbodseconomie nog niet voorhanden is, is de richting waarin deze zou moeten gaan wel duidelijk, aldus Scharpf:

'Besorgt um die Arbeitnehmerinteressen und die Erfüllung der sozialstaatlichen Garantien müssen Sozialdemokraten und Gewerkschaften der neoklassischen Fixierung auf die globale Senkung der Reallöhne und der öffentlichen Lasten eine stärker mikroökonomische orientierte Konzeption entgegensetzen. Eine auf den Privatsektor bezogene sozialdemokratische Angebotspolitik muss deshalb auf die Steigerung der Unternehmens-Erträge gerichtet sein, und sie muss dazu bei den Produkt-Strategien und den Produktionsverfahren der Unternehmen ansetzen'.⁴⁵

Wat daarvan ook zij, wanneer sociaal-democraten hun bestaansrecht willen vergroten, dienen zij met een eigen antwoord te komen op de huidige sociaal-economische problemen. Dat dit niet eenvoudig is, blijkt bijvoorbeeld uit het wel

erg magere programma van de nieuwe Partij van de Europese Sociaal-Democraten (PES), dat in november 1992 werd aangenomen.⁴⁶ Maar voor een partij die de perverse effecten van een markteconomie probeert te corrigeren op een niet-charitatieve wijze is altijd plaats, zou men zeggen. Niet alleen kleine oplossingen voor incidentele kwesties, maar een bredere visie op de werking van de economie in relatie tot vraagstukken van sociale zekerheid en democratie, is wat sociaal-democratische partijen dienen te ontwikkelen. Zij dienen er daarbij voor zorg te dragen dat voor het totaal van de gekozen oplossingen een maatschappelijk draagvlak bestaat en blijft bestaan. Dit zou kunnen leiden tot het opnieuw loslaten van tot dusver als typisch sociaal-democratisch omschreven oplossingen. Moet bijvoorbeeld wel altijd gekozen worden voor inkomensafhankelijke uitkeringen? Betekent dit niet dat de bereidheid om premie te betalen wel erg klein wordt bij de minima, die de uitkeringen toch wel krijgen, en bij de hogere inkomens, die hun betaling van de premie niet 'beloond' zien door een redelijke uitkering? Wordt het draagvlak dan niet te smal? Is het dan niet beter om à la de AOW de uitkeringen even hoog te doen zijn en ongelijke inkomensverdelingen via de belastingen te temperen?⁴⁷

Ideeënvorming en niet zomaar een 'leuk ideeetje' kan de basis leggen voor het herstel van de PvdA. Plotselinge koerswijzigingen op essentiële onderdelen van het sociaal-economische beleid kunnen daarmee worden tegengegaan. Men zou inspiratie kunnen opdoen bij analyses die zich speciaal richten op de sociaal-democratie, zoals de geciteerde werken van Esping-Andersen en Scharpf of van meer algemene studies als die van Galbraith of Schuyt.⁴⁸ Ook kan men putten uit de historische discussies over de spanning tussen een kapitalistische markt-ordering en een democratisch gelegitimeerde correctie daarop. Door deze ideeënvorming kan worden voorkomen dat de tot dusver gelogenstrafte voorspelling van een 'onvermijdelijke' neergang van de sociaal-democratie zich in de toekomst toch manifesteert. De sociaal-democratie zal ideeën hebben, of zij zal niet zijn!

noten

1. Eén rapport behandelde de organisatie van de partij (*Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel*, Amsterdam, 1987), een ander de inhoudelijke politiek (*Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1987), en een derde de strategie (*Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode*, Amsterdam, 1988).
2. Met name de rapporten van P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat.'* *Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*, Deventer, 1982; en idem, *Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen*, Deventer, s.a. [1988].

3. *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*. Rapport van de commissie-Van Kemenade, Amsterdam, 1991, deel II, 32.
4. *Ibidem*, 'Voorwoord'.
5. Anders lag dit bij de vaak genante berichtgeving over de afwezigheid van partijvoorzitter M. Sint.
6. *Niemand aan de kant*. Rapport van de commissie-Wolfson, Amsterdam, 1992, 3.
7. *Ibidem*, 11.
8. *Keesings Historisch Archief*, april 1992, 222.
9. *De Volkskrant*, 21 januari 1993.
10. 'Brief aan de kaderleden', in: *Beleidsverslag 1990-1992*. Uitgave PvdA 1992, 15-20.
11. Zie voor een overzicht: W. Merkel, 'After the Golden Age: is Social Democracy Doomed to Decline?', in: J. M. Maravall e.a., *Socialist Parties in Europe*, Barcelona, 1991. Zie ook: F. Fox Piven, 'The Decline of Labor Parties: an Overview', in: idem, ed., *Labor Parties in Postindustrial Societies*, Cambridge, 1991, 1-19. Voor een historisch overzicht zie: S. Padgett en W.E. Paterson, *A History of Social Democracy in Postwar Europe*, Essex, 1991.
12. Gerard Mulder, 'Het eeuwig electoraal getob der socialisten', in: *NRC/Handelsblad*, 22 februari 1992.
13. Dahrendorf, R., *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, London, 1980, Chapter 5: 'The End of Social Democratic Consensus?', met name 106-107.
14. M. Crozier e.a., eds., *The Crisis of Democracy*, New York, 1975.
15. Kalma noemt als voorbeelden van deze denktrant: Offé, Touraine en Gorz; zie Kalma, *Socialisme op sterk water*, 143.
16. Zie vooral: A. Przeworski en J. Sprague, *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*, Chicago/London, 1986, 55-56. Een kritisch commentaar hierop is te vinden bij W. Merkel, 'Between Class and Catch-all: Is there an Electoral Dilemma for Social-Democratic Parties in Western Europe?', in: G. Colomé (ed.), *Socialist Parties in Europe II: Of Class, Populists, Catch-all?*, Barcelona, 1992, 11-32.
17. Przeworski en Sprague, *op.cit.*, 55.
18. Merkel, 'Golden Age'.
19. L. Panitch, 'The Impasse of Social Democratic Politics', in: *Socialist Register*, 1985/1986, 50-97.
20. G. Esping-Andersen, *Politics Against Markets: the Social Democratic Road to Power*, Princeton, 1985; en F.W. Scharpf, *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Westeuropa*, Frankfurt/New York, 1987.
21. *1899-1989: negentig jaren statistiek in tijdreeksen*. Den Haag, 1989, 76.

22. Voor de ontwikkeling van ledentallen van Nederlandse politieke partijen, zie: R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 115-176; meer recent is: R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, hoofdstuk 4.
23. Zie R.S. Katz, P. Mair e.a., 'The membership of political parties in European democracies 1960-1990', in: *European Journal of Political Research*, 1992, 329-345.
24. R.A. Koole en H.-M. ten Napel, 'De conservatieve verleiding. Christen-democratische machtsvorming op Europees niveau', in: *Civis Mundi*, 32 (1993), 1 (feb.), 12-18.
25. *Keesings Historisch Archief*, 1991, 298.
26. *El Pais*, 20 december 1992.
27. S. Deruette en N. Loeb-Mayer, 'Belgium', in: R. Koole en P. Mair, eds., *Political Data Yearbook 1992*. Dordrecht/Boston/London, 1992.
28. De gegevens over het MPE in 1989 zijn ontleend aan: H. Anker e.a., 'Politieke voorkeur', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992, 177-250, met name 240 en verder.
29. Hetzelfde zou men inmiddels *mutatis mutandis* ook kunnen zeggen van D66, dat in zijn 27-jarig bestaan nog geen zes jaar in een kabinet heeft gezeten.
30. Koole en Mair, *op.cit.*
31. Merkel, 'Golden Age', 216. Daarnaast is berekend dat de mate van versplintering van de niet-sociaal-democratische partijen (op basis van Rae's *fractionalization index*) in 21 OECD-landen juist iets is toegenomen, hetgeen eerder een aanwijzing is voor de versterking van de positie van sociaal-democratische partijen. *Ibidem*, 200.
32. Zie: F.G. Castles, *The Social Democratic Image of Society*, London, 1979; Idem, red., *The Impact of Parties, Politics and Policies in Democratic Capitalist States*, London/Beverly Hills, 1982. In het Nederlands onder anderen: J.E. Keman, 'Het belang van politiek partijen en het politieke belang van partijen', in: R.A. Koole, red., *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 118-133.
33. H. Keman, *The development toward surplus welfare. Social democratic politics and policies in advanced capitalist democracies (1965-1984)*, Amsterdam, 1988.
34. Merkel, 'Golden Age', 202 en verder.
35. J. Neeven, 'Tussen begrip en schuimbekkende haat. De Partij van de Arbeid en Oost-Europa 1946-1959', in: M. Krop e.a., red., *Oost-Europa en de sociaal-democratie. Identiteit, beleid, aanwezigheid*. Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme, Amsterdam, 1992, 48-68.

36. Zie ook: B. Tromp, 'Het sociaal-democratisch gelijk', in: *De Volkskrant*, 17 februari 1990.
37. Recentelijk onder anderen W. Derksen, 'Het belang van de publieke zaak', in: *Socialisme en Democratie*, 50 (1993), 1 (jan.), 16-17.
38. H. Anker e.a., *op.cit.*, 177.
39. *Een partij om te kiezen*, 1991, 1.
40. J.A.A. van Doorn, 'Het socialisme als kameleon', in: *de Volkskrant*, 21 maart 1992.
41. Keman, *Development towards surplus welfare*, 180 en verder.
42. O. Listhaug en G. Rabinowitz, 'Issues and Party Support in Multiparty Systems', in: *American Political Science Review*, 85 (1991), 4 (Dec.), 1107-1131.
43. A. Przeworski, *Capitalism and social democracy*, Cambridge, 1985, 207 en verder.
44. Een aanzet biedt Th. Wöltgens, *Lof van de politiek*, Amsterdam, 1992, met name 106 en verder.
45. Scharpf, *op.cit.*, 332.
46. 'Europa, onze gemeenschappelijk toekomst'. Verklaring van Den Haag van de Europese Sociaal-Democraten, 9 november 1992.
47. Deze vragen zijn ontleend aan een discussie van de auteur met Bart Tromp.
48. J.K. Galbraith, *The Culture of Contentment*, Boston, 1992; C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Leiden/Antwerpen, 1992. Interessant is ook de discussie in kringen van progressieve Democraten in de Verenigde Staten, zie onder anderen: R. Kuttner, *The Life of the Party*, 1987, met name Chapter 5: 'Ideology'.